

The Components of Spiritual Poverty and its Causes Relying on Verse 19 of Surah Al-Hashr

Zeinab Azadbakhti *

Master of Quranic Sciences, Faculty of Quranic Sciences, Tehran University of Education and Quranic Sciences, Tehran, Iran

Khalil Parvini

Professor of Department of Arabic Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

Abstract

Throughout history, especially in the present age, the material and physical needs of man have been more supported and, on the contrary, his spiritual needs, which are the most important aspect, have been neglected and forgotten. If a person neglects the spiritual dimension of his existence and forgets his existential truth and originality, he has suffered from spiritual poverty. Knowing the issue of spiritual poverty and being aware of its causes causes a person to seriously confront it and its shortcomings in this important matter, in addition to threatening the human body, also threatens his soul and psyche. For this purpose, the present article, using a descriptive-analytical method and relying on verse 19 of Surah Al-Hashr, while explaining the components of spiritual poverty, has dealt with its most important causes. Research findings indicate that the most important components of spiritual poverty are: self-discovery, godlessness, rationalism, and practical ignorance and the causes of spiritual poverty are: negligence, wonder and selfishness, dependence on the world, an unhealthy environment, and the devil.

Keywords: Poverty, Spirituality, Crowding, Component, Factors, Forgetfulness.

* Corresponding Author: zz.azadbakhti8817@gmail.com

How to Cite: Azadbakhti, Z., Parvini, Kh. (2024). The Components of Spiritual Poverty and its Causes Relying on Verse 19 of Surah Al-Hashr, *Journal of Seraje Monir*, 15(48), 31-69. DOI: 10.22054/ajsm.2023.65088.1783

Introduction

Spiritual poverty is when a person does not have a correct understanding of the truth of his existence and neglects his true origin and destination. This neglect has caused a person to stop in his material life and not go beyond it; in this state, man only tends towards plant and animal values, in the end, he will have only animal life and from the true life that his humanity and his special perfections depend on this dimension, he will be poor and useless.

In other words, the truth of man's existence, whose other dimensions of existence are parasites of this part and serve it, is the same divine spirit, which is interpreted as a "spiritual dimension" in common language. The one who is worshiping the angels. The Holy Qur'an mentions: (So if it was sweet and a spirit blew into it, then it would prostrate before it) (Hajr: 29); that man is a two-dimensional being and is complete in both dimensions. In the material dimension, "Saviteh" in the spiritual dimension, "Nafakhto fieh min-ruhi" has caused the superiority of man over other creatures. In other words, among the creations, man has a special royalty and royal dignity that originates from the same divine spirit, and it is this superiority that has given him the merit of the divine caliphate on earth, and it is this superiority that has made him worthy of heaven. Its width is as wide as the heavens and the earth. This superiority has caused God to create all the phenomena of the earth for him; (He is the One who created us on earth) (Al-Baqarah: 29). In fact, the purpose of creation is to cultivate this spiritual dimension that will remain eternal.

The true life of a person and the authenticity of a person's existence depends on his soul; not his body, because many creatures are similar to man in terms of body and even more beautiful than him in body; but they do not benefit from the value and dignity of human existence. (Javadi Amoli, 2015: 83) If the truth of human existence is ignored or becomes dim in human existence, the human value of a human being is lowered and his life becomes more of a material and animal aspect. And it may be found lower than inanimate objects and animals. The human soul, from its kingdom dimension, is a divine breath that can reach the position of a confident soul in its ascent, as the Qur'an says: He ascends and falls from his inferiority to such an extent that his life becomes more animalistic and becomes so low that the Qur'an says: The lowest level and the home of the spiritual

dimension of human being is settled in the body, which is one of the obstacles to the divine spirit. He has become ignorant and has forgotten where his true home is, and God created the human soul in the highest order and sent him in the form of a body to the low house of the world to reach evolution and manifestation in a spiritual journey. In terms of rank, the world is inferior to the world of kingdom, power and theology, but it is the greatest tool for human growth and excellence and the vessel for the manifestation of divine names and attributes. The desires of the lower levels of human existence, which are necessary for the world, are obstacles to his spiritual advancement. physical, plant, animal and even mental perfections. If a person reaches self-knowledge, these perfections will be a means of growth for him, not an obstacle to growth.

Identifying the components of spiritual poverty and being aware of its effects on a person's life encourages a person to be alert and think deeply so that he does not suffer, despair, anxiety and fall into the valley of error; because knowing this very important issue revives the spirit of thinking and awakens the nature and frees humanity from emptiness. In this article, the basic question is what is the concept of spiritual poverty? What components does it have? What are the most important factors of spiritual poverty?

Research Method

The method of this research is descriptive-analytical. By studying important books on ethics, psychology and books that are in the field of knowledge and self-knowledge, and relying on verse 19 of Surah Mubarak Hashr, the concept of spiritual poverty and its components and factors have been explained. For the translation of the verses, Mr. Mohammad Reza Safavi's translation was used based on Al-Mizan.

Research background

a. The first category examined the word poverty, and most of their research is about financial and economic poverty, including: A-Asgari and Ghafoorzadeh's article, 2008, entitled "Reviewing the concept of poverty from the perspective of the Qur'an and the traditions of the infallible Imams. In this article, researchers have explained the phenomenon of poverty and its types, including economic, cultural, mental and spiritual poverty, and religious poverty, and have examined them with reference to interpretive and

jurisprudential sources. It is condemned in the Quran and hadiths. B- Abdullahi Abid's article, 1390, "Spiritual factors causing poverty and removing poverty in the Qur'an and hadiths", in this article, the researcher discussed the spiritual factors causing poverty and removing poverty in order to receive divine blessings or the causes of their loss.

b. The second category: They have studied the basics of spiritual health indicators and examined the effects of spirituality on organizations, institutions, and schools, including:

A- Kamfirouzi's article (2014), titled "Investigation of the effect of spirituality on various individual dimensions in the organization based on the ideas of Martyr Motahari", this article studies the effects of spirituality with a new perspective and with an Islamic perspective based on the opinions and thoughts of Master Motahari. B- Marzband Vezkoi's article, 2013, titled "Spiritual health indicators from the perspective of revelation teachings", the researcher explained the concept of spirituality in contemporary thought and revelation thought and analyzed behavioral, emotional indicators and spiritual consequences.

J. The third category: They have done a comparative study of religious spirituality and modern spirituality, including: A- Qudsi's article, 2014, with the title "Reflection on the conceptual explanation of spirituality in the theory of rationality and spirituality with a view to Qudsi spirituality" a project called rationality and spirituality presented and revealed the challenges between modern spirituality and holy spirituality. B- Nemati's article, 2014, titled "Examination of the meaning of life in modern spirituality", the researcher in this research stated the most important foundations and characteristics of modern spirituality and tried to understand the meaning of life according to the structure and content of spirituality. Modern drawing and analysis. C- Yavari's thesis, 2015, with the title "Review of religious spirituality and modern spirituality, identity, criteria, functions", the researcher in this research has given a relatively comprehensive picture of the distinct identity of the two by analyzing the basics of religious spirituality and modern spirituality.

Final Result

- 1- There is a connection between the literal meaning of poverty and its idiomatic meaning, both in the field of material poverty and in the field of spiritual poverty. Every material or spiritual deficiency is not considered poverty, where the deficiencies are deep-rooted and comprehensive, so that they become fragile and land-locked. It is considered poverty.
- 2- Human spirituality originates from the spiritual dimension because humans and animals are the same in physicality, but man has gained honor and dignity because of his spiritual and divine dimension.
- 3- There is a close and meaningful relationship between self-forgetfulness and God-forgetfulness. In such a way that man forgets the truth of his existence, which is derived from the divine and spiritual dimension and his nature; he forgets God, because the human soul is derived from this divine dimension, on the other hand, forgetfulness of God causes him to forget his true origin and destination, and as a result, he suffers self-forgetfulness and alienation.
- 4- Spiritual poverty has components that include: self-forgetfulness, God-forgetfulness, rationalism and practical ignorance. Each of these components leads to man's neglect of his spiritual and divine dimension and causes a person to move away from the originality and honor of his existence and descend from the peak of humanity to the bottom of animality.
- 5- The factors of spiritual poverty are: dependence on the world, wonder and selfishness, unhealthy environment and obedience to Satan, each of these factors provides the basis for spiritual poverty and deprives man of the precious treasures that God has in him. The input is careless and makes him feel alienated from his originality and divine nature, and instead of walking on the path of perfection and humanity, he gets lost in useless things that were not the purpose of his creation.

مؤلفه‌های فقر معنوی و عوامل آن با تکیه بر آیه ۱۹ سوره مبارکه حشر

کارشناسی ارشد علوم قرآنی، دانشکده علوم قرآنی دانشگاه علوم معارف و قرآن
تهران، تهران، ایران * [زینب آزادبختی](#)

استاد زبان و ادبیات عربی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران [خلیل پروینی](#)

چکیده

در طول تاریخ مخصوصاً در عصر کنونی نیازهای مادی و جسمانی انسان بیش تر مورد حمایت واقع شده و برعکس نیازهای معنوی او که جنبه مهم تر آن بوده مورد بی توجهی قرار گرفته و به فراموشی سپرده شده است. اگر آدمی از بُعد معنوی وجود خویش غفلت نماید و حقیقت وجودی خود را از یاد ببرد، دچار فقر - معنوی شده و در این حالت انسان تمام هدف خود را صرف جسم خاکی کرده و در لذت‌های جسمانی غرق می‌گردد. شناخت مسئله فقر معنوی و آگاهی از علل آن موجب می‌شود که آدمی با زمینه‌های آن به مقابله جدی برخیزد و کوتاهی در این امر مهم علاوه بر اینکه جسم انسان را تهدید می‌کند، روح و روان او را نیز به مخاطره می‌اندازد. بدین منظور نوشتار حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر آیه ۱۹ سوره مبارکه حشر ضمن تبیین مؤلفه‌های فقر معنوی، به مهم‌ترین علل آن پرداخته است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که مهم‌ترین مؤلفه‌های فقر معنوی عبارت‌اند از: خودنایابی، خدانایابی، خردگریزی و جهالت عملی و عوامل فقر معنوی عبارت‌اند از: غفلت، عجب و خودبینی، وابستگی به دنیا، محیط ناسالم و شیطان.

کلیدواژه‌ها: فقر، معنویت، حشر، مؤلفه، عوامل، فراموشی.

بیان مسئله

فقر معنوی زمانی است که انسان درک درستی از حقیقت وجودی خویش نداشته و از مبدأ و مقصد حقیقی خود غافل می‌شود. این غفلت سبب توقف آدمی در حیات مادی خود شده و از آن فراتر نمی‌رود؛ در این حالت انسان تنها به سوی ارزش‌های گیاهی و حیوانی تمایل دارد، در نهایت فقط حیات حیوانی خواهد داشت و از حیات حقیقی که انسانیت او و کمالات ویژه‌اش به این بعد بستگی دارد؛ فقیر و بی‌بهره خواهد بود.

به عبارتی حقیقت وجودی انسان که سایر ابعاد وجودی او طفیلی این بخش و در خدمت آن هستند، همان نفخه و روح الهی است که در زبان عام از آن به «بعد معنوی» یا «بعد روحانی» تعبیر شده است. همان که مسجود فرشتگان است. قرآن کریم اشاره می‌کند: (فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ) (حجر: ۲۹)؛ که انسان، موجودی دو بعدی بوده و در هر دو بعد کامل است. در بعد مادی، «سَوَّيْتُهُ» در بعد معنوی، «نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» که این امر سبب برتری انسان بر سایر مخلوقات شده است. به عبارتی از میان آفریدگان، انسان از اصالت و کرامت ملکوتی ویژه‌ای برخوردار است که نشأت گرفته از همان روح الهی است و همین برتری است که به او شایستگی خلافت الهی در زمین را بخشیده و همین برتری است که او را شایسته برخورداری از بهشتی نموده که عرض آن به اندازه آسمان‌ها و زمین است. این برتری سبب شده که خداوند همه پدیده‌های زمین را برای او بیافریند؛ (هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَافِي الْأَرْضِ جَمِيعًا) (بقره: ۲۹). در واقع اهداف خلقت، پرورش این بعد معنوی است که جاودان خواهد ماند.

حیات حقیقی انسان و اصالت وجودی آدمی به روح او وابسته است؛ نه جسم وی، چراکه بسیاری از مخلوقات از نظر بدنی، با انسان مشترک و حتی در بدن، از او زیباتر هستند؛ ولی از ارزش و کرامت وجودی انسان بی‌بهره‌اند. (جوادی آملی، ۱۳۹۵: ۸۳). اگر حقیقت وجودی انسان نادیده گرفته و یا در وجود انسان کمرنگ شود، ارزش انسانی بشر پایین آمده و زندگی او بیشتر جنبه‌ی مادی و حیوانی و چه بسا پایین‌تر از جمادات و حیوانات پیدا می‌کند.

به طور کلی موجودات از نظر کمالات وجودی به چهار دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول: جمادات یا موجودات بی‌جان که فضا اشغال کرده و حجم دارند مانند: سنگ‌ها، مایعات، گازها و... است. دسته دوم: نباتات یا گیاهان که دارای کمالات و آثار وجودی بیشتری نسبت به جمادات هستند مانند رشد و نمو، تغذیه، تولیدمثل و... که این دسته تا اندازه‌ای دارای حس و حرکت هستند. دسته سوم: حیوانات که دارای کمالات و آثار وجودی بیشتری نسبت به جمادات و گیاهان هستند؛ به عبارتی این دسته تا حدودی دارای شعور و اراده‌اند و به کار و تلاش، تولیدمثل، همسرگزینی و قدرت شهوت جنسی و غضب هستند؛ دسته چهارم: انسان، از آن جهات که انسان است و اشرف مخلوقات بوده و دارای اعلی‌ترین مرتبه کمال و ارزش نسبت به سه دسته دیگر است. انسان؛ نه جماد است، نه نبات و نه حیوان. به عبارتی برتری انسان نه به لحاظ شهوت، غضب و... که در حیوانات نیز وجود دارد و این برتری نوعی برتری حیوانی انسان را متذکر می‌شود؛ بلکه منظور از برتری، برتری حقیقی انسان و آثار و کمالاتی است که ویژه‌ی ذات انسان بوده و همین امر سبب تمایز وی از سایر موجودات شده است. اگر انسان آثار و کمالاتی را در حد سه قسم قبل (جماد، نبات و حیوان) نشان دهد در مرتبه همان‌ها بوده و هیچ فضیلتی از نظر انسانی بر سایر موجودات ندارد. منظور از مختصات انسان؛ قوه عقل، تفکر، انتخاب و اختیار است که به وسیله‌ی آن‌ها به شناخت حقایق پرداخته و در جهات پیشرفت‌های مادی و معنوی گام برمی‌دارد.

از طرفی نفس انسان از بُعد ملکوتی خود، نفخ‌های الهی است که در سیر صعود، می‌تواند به مقام نفس مطمئنه برسد، چنان‌که قرآن می‌فرماید: (قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ) (نجم: ۹) تا آنجا صعود می‌یابد و از بُعد ناسوتی خود تا آنجا سقوط می‌کند که زندگی او بیش‌تر جنبه حیوانی پیدا کرده و آن قدر پست می‌گردد که قرآن می‌فرماید: (ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ) (تین: ۵). پایین‌ترین مرتبه و منزل بُعد روحانی و معنوی انسان، جای گرفتن در بدن تسویه شده است که از موانع نفخه روح الهی می‌باشد در این مرتبه آن قدر بُعد روحی تنزل یافته که تقریباً از آن مقام اصلی خویش بی‌خبر شده و فراموش کرده که منزل حقیقی آن

کجاست و خداوند روح انسان را در عالی‌ترین مرتبه خلق کرده و او را در قالب جسم به سرای پست دنیا فرستاده تا در یک سیر معنوی به تکامل و تجلی برسد. دنیا از نظر رتبه در مقابل عالم ملکوت و جبروت و لاهوت اسفل سافلین است اما بزرگ‌ترین ابزار برای رشد و تعالی انسان و ظرف تجلی اسماء و صفات الهی است. خواهش‌های مراتب پایینی وجود انسان که لازمهٔ دنیاست از موانع تعالی روحی او است. کمالات جمادی، گیاهی، حیوانی و حتی عقلی. اگر انسان به خودشناسی برسد این کمالات هم برای او ابزار رشد خواهند بود نه مانع رشد.

اگر انسان به خوبی در حالات درونی خویش تأمل کند، به راحتی تصدیق خواهد نمود که منحصر به این جسم مادی نیست؛ بلکه حقیقتی در نهاد خویش دارد که گسترده‌تر از بدن خاکی او است.

شناسایی مؤلفه‌های فقر معنوی و آگاهی از تأثیرات آن بر زندگی فرد، انسان را به تفکر عمیق وامی‌دارد تا به جایگاه والای خویش بیندیشد و دچار رنج، اضطراب و سقوط در وادی گمراهی نشود؛ چراکه شناخت این مسئله‌ی بسیار مهم احیاکننده‌ی روحیهٔ تفکر و بیداری فطرت در بشر است. در این مقاله پرسش اساسی این است که مفهوم فقر معنوی چیست؟ چه مؤلفه‌هایی دارد؟ مهم‌ترین عوامل فقر معنوی کدام‌اند؟

روش تحقیق

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. با مطالعهٔ کتب مهم اخلاقی، روانشناسی و کتاب‌هایی که در حیطهٔ شناخت و معرفت نفس می‌باشد و با تکیه بر آیه ۱۹ سوره مبارکه حشر به تبیین مفهوم فقر معنوی و مؤلفه‌ها و عوامل آن پرداخته شده است. برای ترجمه‌ی آیات از ترجمه آقای محمدرضا صفوی بر اساس المیزان استفاده شده است.

۲- پیشینهٔ پژوهش

مطالعات و بررسی‌های به‌عمل آمده حاکی از آن است که درباره‌ی این موضوع پژوهشی مستقل اعم از کتاب، پایان‌نامه و مقاله صورت نگرفته است؛ ولی به شکل پراکنده یا کلی

آثاری توسط محققین به رشته تحریر درآمده است که آن‌ها را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

برخی واژه‌ی فقر را بررسی کرده‌اند و بیشترین پژوهش آن‌ها در مورد فقرمالی و اقتصادی می‌باشد از جمله: الف- مقاله عسگری و غفورزاده، ۱۳۸۸، با عنوان «بررسی مفهوم فقر از منظر قرآن و روایات ائمه اطهار» در این مقاله پژوهشگران پدیده‌ی فقر و اقسام آن اعم از فقر اقتصادی، فرهنگی، ذهنی و روحی و فقردینی تبیین کرده‌اند. ب- مقاله عبداللهی عابد، ۱۳۹۰، «عوامل معنوی فقرزا و فقرزدا در قرآن و روایات» محقق در این مقاله برای برخورداری از نعمت‌های الهی و یا موجبات از دست‌دادن آن‌ها به عوامل معنوی فقرزا و فقرزدا پرداخته است.

گروهی به مبانی شاخص‌های سلامت معنوی پرداخته و اثرات معنویت را بر سازمان‌ها، نهادها، مدارس بررسی کرده‌اند، از جمله: الف- مقاله کامفیروزی (۱۳۹۴)، با عنوان «بررسی تأثیر معنویت بر ابعاد مختلف فردی در سازمان مبتنی بر نظریات شهید مطهری» این مقاله تأثیرات معنویت را با دیدی نو و با نگاهی اسلامی مبتنی بر نظر و اندیشه‌های استاد مطهری مورد مطالعه قرار داده است. ب- مقاله مرزبند وزکوی، ۱۳۹۱، با عنوان «شاخص‌های سلامت معنوی از منظر آموزه‌های وحیانی» پژوهشگر مفهوم معنویت در اندیشه معاصر و اندیشه وحیانی تبیین کرده و شاخص‌های رفتاری، احساسی و پیامدهای معنوی را مورد واکاوی قرار داده است.

عده‌ای به بررسی تطبیقی معنویت دینی و معنویت مدرن پرداخته‌اند، از جمله: الف- مقاله قدسی، ۱۳۹۴، با عنوان «تأملی بر تبیین مفهومی معنویت در نظریه عقلانیت و معنویت با نگاهی به معنویت قدسی» پروژه‌ای با نام عقلانیت و معنویت را ارائه کرده و چالش‌های میان معنویت مدرن و معنویت قدسی را آشکار کرده است. ب- پایان‌نامه یاوری، ۱۳۹۵، با عنوان «بررسی معنویت دینی و معنویت مدرن هویت معیارها، کارکردها» محقق در این تحقیق با تحلیل دقیق مبانی معنویت دینی و معنویت مدرن، تصویری نسبتاً جامع از هویت متمایز این دو به دست داده است.

پژوهشگران با تلاش و جست‌وجوی فراوان و مطالعه کتب متعدد به این نتیجه رسیده‌اند که هیچ‌گونه پژوهش مستقلی اعم از کتاب، پایان‌نامه و مقاله در زمینه‌ی تبیین دقیق مفهوم فقر معنوی و مؤلفه‌ها و عوامل آن صورت نگرفته است؛ بنابراین پژوهش حاضر از این نظر با پژوهش‌های پیشین کاملاً متفاوت است.

مفهوم‌شناسی

به‌منظور آگاهی بیش‌تر از مفهوم «فقر معنوی» و دست‌یابی به معنای آن، ابتدا به تعریف واژگان فقر و معنویت پرداخته، سپس به تبیین دیدگاه اندیشمندان اسلامی در رابطه با فقر معنوی اشاره کرده و در ادامه مفهوم جامعی از فقر معنوی ارائه می‌شود.

معنویت

معنویت در کتب لغت فارسی این‌گونه تبیین شده است: «معنوی، منسوب به معنا، این واژه دربرگیرنده معانی حقیقی، ذاتی، باطنی و روحانی، در مقابل مادی و ظاهری است. معنایی که فقط به‌وسیله قلب شناخته می‌شو.» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۲).

معنویت از منظر متفکران اسلامی

متفکران اسلامی تعاریف گوناگونی از معنویت دارند که در ذیل به مهم‌ترین آن‌ها پرداخته می‌شود:

امام خمینی (ره) از عالم غیب و حقایق ماورای مادی تعبیر به امور معنوی کرده، چنین می‌فرماید: «در قرآن آیات زیادی راجع به امور معنوی، یعنی آن وجه انسانی که از عالم غیب است، وجود دارد.» (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۱۸۳) درواقع، ایشان، امور معنوی را یکی از وجوه انسانی می‌داند که مربوط به عالم غیب و ماوراست.

از نظر علامه طباطبایی سیر باطنی و حیات معنوی انسان یک رشته واقعیت‌های حقیقی بیرون از واقعیت طبیعت و جهان ماده است و معتقد است: عالم باطن که جایگاه و وطن حیات معنوی است، جهانی بسیار اصیل‌تر و واقعیت‌دارتر و پهناورتر از جهان ماده و حس

است. (طباطبایی، ۱۳۵۴: ۵۱) از طرفی فطرت انسانی بر این شکل گرفته که دنبال حقیقت و بُعد باطنی است و این که معنای زندگی را درک کند.

شهید مطهری، معنویت را نوعی احساس و گرایش ذاتی انسان به امور غیرمادی مانند علم و دانایی، خیر اخلاقی، جمال و زیبایی، تقدس و پرستش می‌داند که وجه تمایز انسان و سایر موجودات دیگر است (مطهری، ۱۳۸۰: ۷۶).

ایشان همچنین معنویت را پایه رشد و تکامل بشر می‌داند (مطهری، ۱۳۸۵، ج ۲۴، ص ۴۵۸). یعنی تکامل و تعالی انسان در رعایت جنبه‌های معنوی است؛ به این معنا که انسان زمانی توانایی بهره‌برداری درست از سرمایه‌های مادی و معنوی را دارد و به کمالات روحی دست می‌یابد که از لحاظ معنویت پیشرفت چشم‌گیری داشته باشد.

به عبارتی معنویت عبارت است از تلاش مستمر انسان برای رسیدن به کمال حقیقی خویش که جز در قالب تعبد به فرامین دین و نمایندگان شریعت تمثیل نمی‌یابد و انسان را به آرامش و سکون نمی‌رساند.

چون حقیقت وجودی انسان روح بی‌نهایت خداست، تنها با زوجی از جنس خود به سکون می‌رسد یعنی همان خدا. همه تلاش انسان برای رسیدن به آرامش اگر در قالب دستورات دین نباشد، محال است او را به آرامش حقیقی برساند. از این رو معنویت یعنی ورود انسان به عالمی که خدا و نمایندگان او هدایت و ارشاد نموده‌اند تا از طریق تجهیز به ابزار موردنیاز رهسپاری در این مسیر به سرمنزل مقصود برسد. هرگونه کم‌کاری، تنبلی و بی‌توجهی در این راه، انسان را دچار فقر و ناتوانی در طی مسیر می‌کند که از آن تعبیر به فقر معنوی می‌شود. پس راز مسئله در خودشناسی است. اگر انسان بفهمد کیست و هدف او در این دنیا چیست و به کجا خواهد رفت قطعاً در این باره غفلت نخواهد کرد و فقط سرگرم تأمین نیازهای جمادی و نباتی و حیوانی خود نخواهد شد.

بشر امروزه در ابعاد حیوانی و جمادی و حتی عقلی مجهز و ثروتمند است اما در مقوله فوق عقل و امور مربوط به رشد نفخه الهی خویش بسیار فقیر و ناتوان است.

فقر

فقر از فقار به معنای مهره‌های ستون فقرات گرفته شده است (فراهیدی، ۱۴۱۰ ق، ج ۵، ص ۱۵۰). که دربرگیرنده نخاع هستند (طریحی، ۱۴۱۶ ق، ج ۳، ص ۴۱۸). برخی دیگر از اهل لغت آن را به معنای شکستگی، شکافته شدن یا آسیب دیدن قسمتی از یک عضو یا غیر آن گرفته‌اند (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۴، ص ۴۴۳). در حقیقت به مصیبت بزرگ و حادثه ناگواری که باعث شکستن پشت انسان می‌شود (و این شکست به منزله خرد شدن ستون فقرات است)، فاقره می‌گویند و «فقیر» یعنی کسی که مهره پشتش شکسته است» (فراهیدی، ۱۴۱۰ ق، ج ۵، ص ۱۵۰).

فقر عبارت است از «نداشتن چیزهایی که آدمی در زندگی به آن‌ها نیازمند است و ناقص یا اندک بودن امکاناتی که شکوفایی قابلیت آدمی و ظهور استعدادهای او به آن‌ها بستگی دارد.» (حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۴۰۰)

وجود حاجت و نیاز ضروری انسان در همه‌ی جهات تا زمانی که در دنیا هست، موجود است. همان‌گونه که خداوند می‌فرماید: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ) (فاطر: ۱۵).

به نظر می‌رسد میان معنای لغوی فقر با معنای اصطلاحی آن رابطه برقرار است. به عبارتی فقر هرگونه کمبودی را شامل نشده؛ بلکه در شرایطی که کمبودها عمیق و جامع باشند و اسباب ایجاد حالت شکنندگی و زمین‌گیری را به وجود آورد فقر به‌شمار می‌رود.

• اقسام فقر

کارشناسان برای فقر اقسام متعددی را بیان کرده‌اند در ذیل به تبیین آن‌ها پرداخته می‌شود:

فقر طبیعی

فقری که از کمبود یا فقدان عوامل طبیعی و یا تغییراتی در مرزهای جغرافیایی و... حاصل می‌شود. عموماً علت اصلی فقر، حوادث ناخوشایند طبیعی مانند سیل، طوفان، آتش‌سوزی، آفات نباتی، خشک‌سالی و... است (حسینی، ۱۳۸۱ ک ص ۳۵). از آنجایی که فقر طبیعی

ارتباط مستقیمی با طبیعت دارد و پژوهش حاضر پیرامون انسان است این فقر خارج از بحث است.

فقر جسمی

در این فقر به دلیل اینکه شخص از نظر جسمی توانمندی ندارد، نمی تواند امورات خویش را سامان ببخشد.

فقر مادی

فقر مادی عبارت است از کمبود داشتن، یا دسترسی نداشتن به وسایل معاش مادی و ابزارهای عمل برای این زندگی است (حکیمی، ۱۳۸۰: ج ۳، ص ۴۷۹).

فقر در علوم اقتصادی

از این نوع فقر به فقر مالی، فقر معیشتی و محرومیت نیز تعبیر می شود. در ادبیات اقتصادی دو نوع فقر تعریف شده است:

فقر مطلق

فقر مطلق آن است که آدمی از نیازهای اساسی و ضروری زندگی در زمینه های خوراک، پوشاک، مسکن، درمان و مانند آن بی بهره باشد. این فقر، سلامتی جسمی و روحی انسان را به خطر می اندازد. در فقر مطلق، آدمی شخصیت اجتماعی خود را از دست می دهد.

فقر نسبی

فقر نسبی، فقر برخاسته از اختلاف سطح زندگی های انسانی در زمان های گوناگون و در میان تک تک افراد جامعه است. چنین فقری از مقایسه یک شهر با شهر دیگر و کشوری با دیگر کشورها پدید می آید (فراهانی فرد، ۱۳۹۳: ص ۲۶).

فقر روحی

همان گونه که جسم انسان به تغذیه ی مناسب نیاز دارد، روح آدمی نیز نیازمند تغذیه

مناسب است. اگر در امر تغذیه روح، کوتاهی صورت گیرد و یا بنا بر دلایلی غذای مناسب به روح نرسد، نفس، قلب، روان و روح آدمی دچار فقر می‌شود. چنین فقری ناشی از عوامل متعددی است که از جمله آن می‌توان به این موارد: دنیاطلبی، مال دوستی، طمع و آزمندی اشاره کرد (حسینی، ۱۳۸۱: ص ۳۳).

فقر معنوی را می‌توان به دو دسته ممدوح و پسندیده و مذموم و ناپسند تقسیم کرد:

انواع فقر معنوی

فقر معنوی دارای دو جنبه، یکی مثبت و پسندیده و دیگری منفی و ناپسند است.

فقر معنوی مثبت و پسندیده

جنبه مثبت فقر معنوی: همان احساس نیازمندی دائمی انسان به خدای متعال و ناتوانی او در مقابل شناخت کامل خداوند است؛ هر چه رشد معنوی انسان بیشتر باشد احساس نیاز بیشتری به خداوند دارد (منتظر القائم، ۱۳۹۴: ص ۱۳). به عبارتی اینکه انسان هر لحظه خود را معطوف و وابسته به خداوند بداند سبب تحرکی در وی به منظور دستیابی به درجات کمال و اغنای معنوی او خواهد شد که این امر جنبه‌ی مثبت فقر معنوی را متذکر می‌شود. همان فقری که رسول اکرم (ص) به آن افتخار می‌کند که در گفتار ایشان بدان اشاره شده است: «خدایا! مرا به واسطه فقر به خودت غنی گردان و مرا به واسطه استغناء از خودت فقیر مگردان»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۴: ج ۶۹، ص ۳۰).

فقر معنوی منفی و ناپسند

چنانچه انسان بعد معنوی وجودی خویش را در اثر گناه و غفلت به فراموشی بسپارد، دچار فقر معنوی شده است که پژوهش محقق پیرامون همین بعد و ناپسند فقر معنوی می‌باشد. در روایتی از امام باقر علیه‌السلام نقل شده که می‌فرماید: «هیچ فقری چون فقر روحی و هیچ

۱. «اللهم أغنني بالافتقار إليك، ولا تفقرني بالاستغناء عنك»

توانگری چون استغناى روحى نيست.»^۱ (مجلسى، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۵، ص ۱۶). در اين مقاله فقر معنوى منفى و ناپسند مدنظر مى‌باشد.

فقر معنوى از منظر انديشمندان مسلمان

انديشمندان مسلمان درباره فقر معنوى تعريف متفاوتى را ارائه داده‌اند برخى معتقدند: فقر معنوى و روحى، علاوه بر اينكه فقرى حاضر و دائمى است، با دست يافتن به امكانات مادى از بين نمى‌رود بلكه پيوسته با افزايش غناى ظاهرى افزونى مى‌يابد و واكنش‌ها و آثار آن بر وجود آدمى نمايان گرديده و سرانجام وي را به مغاك سبرى ناپذيرى و زياده‌جويى درمى‌افكند و از آن بيرون نمى‌آورد. (حكيمى، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۴۷۶) در واقع امكانات مادى وسيله‌اى است براى رسيدن به هدف دنيوى كه همان غناى ظاهرى و دنيوى است. به عبارتى انسان با تمسك به رفع خواسته‌هاى مادى تنها به صورت مقطعى و ظاهرى نياز خود را برطرف کرده و آنچه سبب رضائت و آرامش درونى انسان خواهد شد توجه به اغناى نيازهاى معنوى است.

شهيد مطهرى در مورد فقر معنوى اين گونه بيان مى‌كند: «فقرهاى معنوى از قبيل فقر در تربيت و ادب كمتر براى اشخاص قابل ادراك است. كسى كه از ادب معاشرت، اخلاق انساني و تربيت صحيح اجتماعى محروم است خودش كسرى خود را از اين لحاظ نمى‌فهمد خصوصاً اگر اخلاق زشت وي در روحش نفوذ يافته و به اصطلاح ملكه شده باشد» (مطهرى، ۱۳۸۰، ص ۵۷۵).

گروهى ديگر بر اين باوراند: همان گونه كه جسم انسان نياز به تغذيه‌ى مناسب دارد، روح آدمى نيز محتاج تغذيه‌ى مناسب است. اگر در امر تغذيه‌ى روح، كوتاهى صورت گيرد و يا بنا بر دلایلى غذاى مناسب به روح نرسد، قلب و روح و روان آدمى دچار فقر مى‌شود. چنين فقرى ناشى از عوامل متعددى است كه از جمله‌ى آن مى‌توان به دنياطلبى، مال دوستى، طمع و آزمندى اشاره كرد (حسينى، ۱۳۸۱: ۳۳). پس هرگاه انسان تغذيه سالم

۱. لا فقر كَفَر القلب و لا عني كغنى القلب

و مناسبی برای بُعد معنوی و ملکوتی خویش نیابد در وادی فقر معنوی گام می‌نهد. در روایتی امام حسن مجتبی علیه‌السلام به فقر معنوی اشاره نموده و می‌فرماید: «عجب است از کسانی که درباره مأكولات و خوردنی‌های خود فکر می‌کنند اما درباره معقولات و یادگرفتنی‌های خود هیچ‌گونه زحمت اندیشه‌ای به خود راه نمی‌دهند پس از غذاهایی که به سلامت بطن او (جسم او) آسیب می‌رساند دوری می‌کند و هر نوع افکار و مطالبی که باعث هلاکت او می‌شود در سینه‌اش (در قلبش و درونش) جای می‌دهد»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، ص ۲۱۸).

بیشتر انسان‌ها در عصر حاضر بیش‌تر توجه خویش را به برطرف کردن فقر مادی معطوف کرده‌اند و از توجه به فقر معنوی باز مانده‌اند؛ چراکه رنج فقر مادی بیشتر برای دیگران احساس می‌شود برخلاف فقر معنوی که آدمی آسیب‌ها و پیامدهای آن را کم‌تر احساس می‌کند.

اگر رابطه انسان با خداوند ضعیف شود ارتباط او با امور دنیایی قوی می‌گردد در این حالت جایگاه دین در وجود انسان کمرنگ گشته تا جایی که دین خدا را هم دنیایی و مادی می‌کند؛ یعنی به جای آن که خود را در خدمت راهنمایی‌های دین قرار دهد آن را به خدمت امیال نفسانی خود گرفته و از بهره‌مندی واقعی دین بازمی‌ماند (طاهرزاده، ۱۳۸۹: ۸۰). این عدم بهره‌مندی انسان را به رنج و گرفتاری، ناامیدی و هلاکت می‌کشاند.

به نظر می‌رسد فقر معنوی به معنای نداشتن درک درست انسان از حقیقت و اصالت وجودی خویش است که غفلت از مبدأ و مقصد حقیقی را به دنبال دارد و موجب می‌شود که آدمی در حیات طبیعی و مادی خود متوقف شده و از آن فراتر نرود؛ به طوری که حاصل آن دورشدن از فضایل اخلاقی و نزدیک شدن به پستی‌ها و ماندن در ظلمت خاک و مادیات است.

^۱ «عَجَبٌ لِمَنْ يَتَفَكَّرُ فِي مَا كَوْلُهُ كَيْفَ لَا يَتَفَكَّرُ فِي مَعْقُولِهِ فَيَجِبُ بَطْنُهُ مَا يُؤْذِيهِ وَيُودِعُ صَدْرَهُ مَا يَرُدُّ بِهِ»

مؤلفه‌های فقر معنوی

شناخت دقیق فقر معنوی نیازمند شناخت مؤلفه‌ها و عناصر آن می‌باشد تا بتوان ماهیت موضوع را روشن ساخت و با نگاه درست و دقیق مطالب را تبیین کرد. فقر معنوی دارای مؤلفه‌هایی است که در ذیل به مهم‌ترین آن‌ها با تمرکز بر آیه ۱۹ سوره حشر مدنظر قرار گرفته است:

خودفراموشی

قرآن حکیم افرادی را که خویشتن حقیقی خویش را فراموش می‌کنند، کسانی می‌داند که تنها به فکر خود مادی خویش هستند، بنابراین از خدا غافل هستند: (وَ طَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ) (آل عمران: ۱۵۴) با تمسک به این آیه لازم است بیان نمود، خودمحوری و رفاه‌طلبی، انسان را از مدار رضای خداوند خارج کرده و او را معطوف به خود می‌کند. به عبارتی بر اثر پرداختن به خود طبیعی و حیوانی‌شان خویش را فراموش می‌کنند و همه تلاش آنان بهره‌مندی از مزایای زودگذر ماده و حفظ نشئه طبیعی آن است، از این رو پنداری جاهلی و گمانی ناحق به خداوند دارند (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۶۸).

قرآن درباره کسانی که خودشان را فراموش کرده‌اند، می‌فرماید: (وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ) (حشر: ۱۹).

همچنین خداوند در این آیه می‌فرماید: (فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ) (حشر: ۱۹). بدین معنا که این‌ها خود مادی و حیوانی خویش را فراموش نکرده‌اند؛ بلکه خود انسانی خویش را از یاد برده و فراموش می‌کنند که انسان هستند و می‌توانند علاوه بر قوای حیوانی با همین قوای عقلی معارف الهی را درک کنند و وظایف و انسانیت خویش را به فراموشی نسپارند (جوادی آملی، ۱۳۹۵: ۸۴).

به عبارتی انسان در شرایطی که قهرا انسان نفس خود را مستقل در هستی می‌پندارد به

۱. و مانند آن کسانی مباشید که خدا را فراموش کردند و خدا هم خود آنان را از یاد خودشان ببرد.

همین منظور فقر ذاتی خود را از یاد می‌برد و در پی آن دچار خدا فراموشی می‌شود، چراکه با فراموشی خدا، اسمای حسنا و صفات علیای او را که صفات ذاتی انسان ارتباط مستقیم با آن دارد نیز فراموش می‌کند؛ یعنی چنین کسی پروردگار خود را فراموش می‌کند و از توجه به خدا اعراض نموده، در نتیجه خودش را هم فراموش می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۹: ص ۲۲۰).

درواقع خودفراموشی و غفلت از خود واقعی موجب می‌شود که انسان در بُعد جسمانیت محصور بماند و به ظواهر دنیایی دل‌بسته شده و از بُعد معنوی و اصل وجودی خود فاصله گرفته و رابطه وجودی خود و خدا را نشناسد.

همچنین در آیه دیگر خداوند آدمی را به همراهی با خود واقعی خویش فراخوانده و می‌فرماید: (یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسِكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ...) (مانده: ۱۰۵) هنگامی که خودتان را بیابید به هدایت می‌رسید و ضلالت دیگران به شما زیانی نمی‌رساند. گمشده انسان‌ها نزد خداوند است. هر کس به درگاهش هدایت شود گمشده‌اش را پیدا کرده و هر کس گمراه شود از آن محروم شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۶، ص ۲۳۹).

اگر آدمی هدف خود را صرف پرداختن به خود مجازی کند و از خود حقیقی غافل شود؛ دچار خودفراموشی شده است. امام علی علیه‌السلام در این باره می‌فرماید: «درشگفتم از کسی که در جست‌وجوی گمشده‌های خود برمی‌آید، درحالی که خودش را گم کرده، ولی در جست‌وجوی خویش بر نمی‌آید»^۲ (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶، ج ۷، ص ۱۴۷). انسان اگر شناخت درستی از خود نداشته باشد، دچار تصویر غیر واقعی از خود گشته و کمالات خود را در تقویت و بهره‌برداری بیشتر از قوای جسمانی می‌پندارد و همه سعی خود را در جهت رسیدن به آن‌ها صرف می‌نماید و این گویای فقر معنوی و خودفراموشی

۱. ای اهل ایمان، شما (ایمان) خود را محکم نگاه دارید که اگر همه عالم گمراه شوند و شما به راه هدایت باشید زبانی از آن‌ها به شما نرسد. بازگشت همه شما به سوی خداست و همه شما را به آنچه کردید آگاه می‌سازد.

۲. «جَبْتُ لِمَنْ يُنْشِدُ ضَالَّتَهُ وَ قَدْ أَصَلَ نَفْسَهُ فَلَا يَطْلُبُهَا»

است.

قرآن، زیانکار حقیقی را کسی می‌داند که خود حقیقی خویش را باخته و هدر داده است: (...قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَلَا ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ) (زمر: ۱۵). پس شما هر چه می‌خواهید به جای خدا بپرستید، بگو به راستی زیانکاران کسانی هستند که نفس خود و خویشان خود را در روز قیامت باخته باشند، بدانید که این خسارت آشکار است. در حقیقت کسی که سرمایه مالی و یا بدنی خود را از دست می‌دهد زیانکار واقعی نیست. خسران حقیقی زمانی است که انسان به خودباختگی برسد که این امر سبب خود فراموشی می‌شود، آگاهی به خود را از دست می‌دهد؛ تا جایی که خود فطری و حقیقی خویش را که خدا آفریده مدفون ساخته و در ورطه‌ی سقوط و تباهی گام می‌نهد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ج ۱۷، ص ۳۸۰).

در منطق قرآن یک خودی وجود دارد که آن خود نباید باخته و فراموش شود (مطهری، ۱۳۹۵: ۱۴۵-۱۴۶). چنانچه این خود حقیقی فراموش شود انسان نمی‌تواند در مسیر تعالی گام بردارد و حیات معنوی و زندگی انسانی خویش را ازدست داده و دچار هلاکت و تباهی می‌شود.

از این جهت امام علی علیه‌السلام در روایتی می‌فرماید: «آن کس که قدر خود را نشناخت هلاک خواهد شد»^۱ (نهج البلاغه، حکمت ۱۴۹). چنانچه انسان خود را نیابد و از موهبت الهی که بر او ارزانی داشته بهره‌مند نشود و خود واقعی خویش را نشناسد از راه رستگاری دور شده و دچار هلاکت می‌شود.

انسان در نهاد خود سرمایه‌ی عظیمی دارد که از طریق آن به راحتی می‌تواند با خدا ارتباط پیدا کند در واقع همه حقیقت در درون خود انسان است اما او از آن غفلت می‌کند. اگر انسان را دارای روحی بدانیم که جدای از بدن مادی می‌تواند باقی بماند؛ در آن صورت معاد قابل قبول خواهد بود. لکن اگر آدمی خویشتن خویش را نشناسد و آن را در نیابد؛ مسئله‌ی معاد اصولاً فرض معقولی نخواهد بود. (مصباح یزدی، ۱۳۷۳: ۳۲۳)

۱. «هَلَكَ أَمْرُؤُكُمْ يَعْرِفُ قَدْرَهُ»

درواقع آدمی اگر گنجینه‌ی پنهان درون خود را کشف نکند، نمی‌تواند با پروردگار هستی ارتباط برقرار کند؛ چراکه زمینه‌ساز اصلی خودفراموشی، خدافراموشی است. از این رو خداوند می‌فرماید: (نَسُوا اللَّهَ فَاُنْسَاهُمْ اَنْفُسَهُمْ) (حشر: ۱۹) آدمی زمانی که خود واقعی خویش را به فراموشی می‌سپارد در واقع از مسیر طبیعی و فطری خود که خدا به آن رهنمود کرده، فاصله می‌گیرد.

خدافراموشی

خدافراموشی زمانی رخ می‌دهد که آدمی چراغ فطرت را که خداوند در وجودش نهاده به وسیله غفلت و وابستگی به دنیا گاهی به سمت خاموشی ببرد و آدمی را از این ارتباط بازدارد. در این شرایط توجه انسان به مادیات و زینت‌های دنیا معطوف شده و از آن رابطه‌ی قلبی و گرایش درونی بازمانده است که این نشان از خدافراموشی دارد؛ بنابراین زمانی که انسان توجه خود را معطوف به اصل وجودی خود کند این احساس خدایابی را در خود خواهد یافت.

همچنین قرآن کریم در این باره می‌فرماید: (و لا تکنوا کالذین نسوا الله فانسهم انفسهم اولئک هم الفسقون) (حشر: ۱۹)؛ منظور از عبارت «نَسُوا اللَّهَ فَاُنْسَاهُمْ اَنْفُسَهُمْ» کسانی است که خدا را فراموش کرده و این امر سبب خود فراموشی در آن‌ها شده که این خود فراموشی به واسطه‌ی اراده الهی بر آن‌ها عارض شده است.

امام علی علیه‌السلام در روایتی می‌فرماید: «وَمَنْ نَسِيَ اللَّهَ اُنْسَاةَ نَفْسِهِ» (آمدی، ۱۳۶۶: ۱۹۰) بدین گونه فراموشی خدا، زمینه‌ساز اصلی از یاد بردن خویش معرفی شده و در جای دیگر فراموشی خدا را مایه این دانسته است که خدا نیز آنان را فراموش می‌کند.

پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در روایتی می‌فرماید: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۳۲) امکان ندارد کسی خود را بشناسد ولی خدای خویش را نشناسد. آیت‌الله جوادی آملی در رابطه با حدیث فوق اشاره دارد که مضمون این حدیث با مضمون آیه «نَسُوا اللَّهَ فَاُنْسَاهُمْ اَنْفُسَهُمْ» که به منزله عکس نقیض یکدیگرند در واقع یک حقیقت را بیان می‌کنند. (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ص ۸۶)

به عبارتی هر کس نفس خود را بشناسد خدای خود را هم شناخته است. همچنین به دلیل اینکه حدیث مزبور در حقیقت معنای دیگر آیه شریفه «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ» است که اشاره دارد؛ زیرک کسی است که خود را بشناسد و اعمال خود را خالص کند (ملاصدرا، ۱۳۶۰: ص ۴۶).

به تعبیر آیت‌الله جوادی آملی: «دل‌بستگی و یافتن چنین معبودی مساوی با بازیافتن خویش است، چنان‌که عکس مستوی آن نیز چنین است که خدا فراموشی مساوی با خود فراموشی است» (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ج ۱۲، ص ۱۰۹). در واقع میان یافتن خود و یافتن خدا تلازم برقرار است به طوری که اگر انسان شرافت ذاتی و فطری خود را بیابد و در مسیر آن حرکت کند خدا را نیز خواهد یافت.

اگر انسان توجه به خود کند نفس او مرآت و آینه‌ای است که شناخت آن جدای از شناخت خدا نیست، به دلیل وحدت و پیوند ناگسستنی است که فراموشی و نسیان خدا موجب فراموشی خود نفس می‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۸۴، ۱۳/۳۵۹).

خداوند می‌فرماید: (صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ)^۱ (زمر: ۲۹) اولین ثمره‌ی توحید و خدا در زندگی انسان یک اثر اخلاقی است، به عبارتی یک سلامت روانی بوده که قرآن در آیه فوق از جنبه وحدت روان و هماهنگی اجزاء روانی مورد مطالعه قرار داده است. به عبارتی خدا در زندگی انسان هم‌تراز با وحدت روانی انسان بوده که سبب نجات یافتن انسان از متلاشی شدن روحش می‌شود (مطهری، ۱۳۹۷: ص ۲۳).

انسان اگر حقیقت وجودی خود را بیابد و خرد خود را به‌درستی رهبری کند این اندیشه او را به حقیقتی می‌رساند که معبود واقعی خویش را می‌یابد؛ اما چنانچه معبود حقیقی خویش را فراموش کند از اصالت خویش دور شده و معبودان دروغین فرمانروای اندیشه و فکر او را عهده‌دار می‌شوند؛ بنابراین خدا فراموشی سبب از دست دادن وحدت و

---

۱. (خدای تعالی مردی را مثل زده که چند شریک ناسازگار بر سر او نزاع کنند و مردی را که تنها مملوک یک نفر باشد آیا این دو در مثل با هم یکسانند؟ حمد همه‌اش از خدا است و لیکن بیشترشان نمی‌دانند).

هماهنگی روانی انسان می‌شود به طوری که معبودهای فراوانی بر روحش غلبه می‌کند و این امر مایه‌ی سرگردانی آدمی می‌گردد. انسان اگر به خداوند تقرب جوید و خدا را دریابد؛ روان او از تفرقه و قطعه‌قطعه شدن نجات می‌یابد.

خردگریزی

تعقل و خردورزی؛ جانمایه‌ی دین و دینداری است؛ چراکه خرد، پیامبر درونی بوده و شکوفایی آن، غایت برانگیخته شدن پیامبران آشکار است.

قرآن انسان‌هایی که از عقل خود بهره نمی‌برند، بدترین جنبنده‌گان روی زمین دانسته است. (إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ) (انفال: ۲۲) عدم بهره‌مندی انسان از خرد خویش اسباب خردگریزی را فراهم آورده؛ بنابراین راه تکامل مادی و معنوی؛ آبادانی دنیا و آخرت و مقصد اعلای انسانیت، تعقل و فکر کردن است و همه گرفتاری‌های انسان، نتیجه به کارنگرفتن اندیشه است.

قرآن در این باره می‌فرماید: (وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ) (ملک: ۱۰) بدین ترتیب قرآن، به کارنبستن عقل و نیاندیشیدن را گناه می‌داند؛ گناهی که مستوجب دوزخی شدن است.

به نظر می‌رسد انسان‌هایی که از عقل و خرد خویش بهره نمی‌گیرند در واقع از زندگی انسانی و حیات معنوی برخوردار نیستند.

خداوند درباره سرانجام کسانی که خارج از مسیر خردگرایی گام می‌نهد می‌فرماید: (وَيَجْعَلُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ) (یونس: ۱۰۰) همچنین کسانی را که از خرد انسانی بهره نمی‌گیرند گمراه‌تر از چارپایان می‌داند و می‌فرماید: (وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ) (اعراف: ۱۷۹).

پیامبر اکرم در روایتی می‌فرماید: «از خرد راهنمایی بگیرد تا به رشد برسد و

نافرمانی خرد را مکنید که پشیمان می‌شوید»^۱ (کراجکی، ۱۴۱۰: ۳۱/۲). کسی که از عقل خود بهره‌ی کامل بگیرد همه صفات کمالی انسان در او تجلی پیدا می‌کند به رشد و تعالی و مقصد اعلای انسانیت صعود می‌کند؛ اما چنانچه از نیروی عقل و خرد بهره نگیرد و محوریت وجودی خود را محدود در بُعد جسمانی پندارد آنگاه در مسیری برخلاف فطرت انسانی گام نهاده و بر طبق آیه ۱۹ سوره حشر هم خود حقیقی را از یاد برده و هم این که خداوند را به فراموش می‌سپارد؛ در نتیجه از مقصد اعلای انسانیت فاصله گرفته و دچار فقر معنوی می‌شود.

جهالت عملی

یکی از مؤلفه‌هایی که مانع تکامل انسان می‌شود، جهل و نادانی است و به همین دلیل اسلام نسبت به جهل هشدارهای بسیاری داده است. خداوند می‌فرماید: (إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ)^۲ (نساء: ۱۷) زمانی که شهوت یا غضب زمام تصمیم‌گیری را از دست عقل عملی بگیرد مصداق جهالت عملی است و چنانچه ظن و گمان و اندیشه باطل زمام جزم را از دست عقل نظری بگیرد گویای جهالت علمی است (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۳۵۴). برخی انسان‌ها با این که از لحاظ عقل نظری عالم‌اند؛ اما از نظر عقل عملی در جهالت به سر می‌برند. امام علی در این باره می‌فرماید: «چه بسا دانشمندانی که جهلش او را از پای در آورد، در حالی که دانش او همراهش باشد، اما سودی به حالش نداشته باشد»^۳ (نهج البلاغه، حکمت ۱۰۷).

درواقع هنگامی که شهوت و غضب به نام جاذبه و دافعه یا توکی و تبری در خدمت انسان صالح قرار می‌گیرد، او خواهد دانست که از چه کسانی بیزاری جوید و به چه کسانی ارادت ورزد. در واقع شهوت و غضب لجام گسیخته، انسان را از حیوانات نیز پست تر می‌کند و زندگی او را به سطح حیوانی تنزل می‌دهد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۲۱).

۱. «اسْتَرِشِدُوا الْعَقْلَ تَرَشِدُوا وَلَا تَعْصُوهُ فَنَنْدَمُوا»

۲. (اما خدای تعالی پذیرش توبه کسانی را به عهده گرفته که از در نادانی اعمالی زشت انجام داده‌اند).

۳. «رُبَّ عَالِمٍ قَدْ قَتَلَهُ جَهْلُهُ وَ عِلْمُهُ مَعَهُ لَا يَنْفَعُهُ»

امام علی در روایتی می‌فرمایند: و چه بسا عقل که اسیر فرمانروایی هوس است^۱ (نهج‌البلاغه، حکمت ۲۱۱). اگر انسان غفلت کند و شهوت و غضب را تحت فرمان برداری عقل درنیارود موجب می‌گردد که انسان و تمام همت خود را صرف تأمین ابعاد حیوانی‌اش کرده و حقیقت خویش را فراموش بسپارد.

همچنین در آیه: (وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ) (حشر: ۱۹) منظور از عبارت «أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» کسانی است که غفلت و جهالت سبب شده که عقل و فطرت به اسارت نفس و غضب درآید و هوای نفس و شهوت فرمانروایی کشور وجود انسان را به دست می‌گیرد. در این حالت شهوت و غضب امیر و عقل آنان اسیر می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۴۹). در واقع حقیقت انسان زمانی نمود پیدا می‌کند که عقل، امارت وجود انسان را در اختیار بگیرد و در اینجاست که آدمی شرافت و کرامت می‌یابد؛ اما چنانچه امیال نفسانی، امارات وجود انسان را تصاحب کنند و عقل را به اسارت درآورند از جایگاه حقیقی خویش دور شده و تباهی آدمی را در پی دارد.

انسان در بسیار از شرایط با باطن خود در تقابل است؛ زیرا قوای اصلیه‌ی او عقل، غضب، شهوت و وهم بوده، بنابراین آدمی تا دم‌مرگ دست‌به‌گریبان یک جنگ درونی است. نقش عقل برقراری تعادل و عدالت بین قوای داخلی انسان است و این فرشته و حکیم نشسته و مراقبت می‌کند (مجتبی تهرانی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۸-۱۲۹).

به عبارتی کنترل عقل توسط شهوت و غضب زمینه را برای تبلور جهالت عملی در انسان فراهم می‌کند که سبب بیماردلی و ریشه‌دوانی رذایل و زشتی‌ها در وجود انسان خواهد شد.

امام علی در روایتی می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ رَكَّبَ فِي الْمَلَائِكَةِ عَقْلًا بَلَا شَهْوَةَ وَ رَكَّبَ فِي الْبَهَائِمِ شَهْوَةَ بَلَا عَقْلَ وَ رَكَّبَ فِي بَنِي آدَمَ كِلَيْهِمَا فَمَنْ غَلَبَ عَقْلُهُ شَهْوَتَهُ فَهُوَ خَيْرٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ وَ مَنْ غَلَبَتْ شَهْوَتُهُ عَقْلَهُ فَهُوَ شَرٌّ مِنَ الْبَهَائِمِ» (صدوق، ۱۳۸۵: ص ۵) در واقع آنچه ارزش انسان را می‌نمایند و او را در مقامی برتر از فرشتگان می‌نشانند،

۱. «وَكَمْ مِنْ عَقْلٍ أُسِيرَ تَحْتَ هَوَى أَمِيرٍ»

اراده‌ی عقلانی اوست و آنچه رذیلت و تباهی وی را در پی دارد و او را از چارپایان پست‌تر می‌کند، اراده‌ی شهوانی است. حال اگر عقل به اسارت شهوت و غضب درآید که همان جهالت عملی است، سرانجام موجب عدم اطاعت از خداوند گردیده و ضلالت را به دنبال دارد که این مسئله نشأت گرفته از فقر معنوی می‌باشد.

۵- مهم‌ترین عوامل فقر معنوی

«زمینه به معنای مقدمات مناسب جهت انجام کار یا وقوع رویدادی یا به وجود آمدن چیزی است» (انوری، ۱۳۸۱: ج ۵، ص ۳۸۷۶). از آنجایی که هر پدیده‌ای در پیدایی و پایایی خویش نیازمند یک سری زمینه‌ها و به عبارتی بسترها و مقدمات است، فقر معنوی نیز به‌مثابه یک پدیده شوم اخلاقی از این قاعده مستثنا نبوده؛ بنابراین آن بسترها و مقدمات شمارش و بررسی شده و از آن‌ها تحت عنوان زمینه‌ها؛ عوامل و فقر معنوی ذکر خواهد شد. عوامل فقر معنوی که مؤلفه‌های آن را برشمردیم با تکیه بر آیه ۱۹ سوره حشر عبارت‌اند از:

غفلت

اولین شرط برای پیمودن راه تکامل و رهایی از فقر معنوی، بیرون آمدن از غفلت است و اگر انسان پرده غفلت را کنار نزند، جایگاه خود را در نظام هستی از دست خواهد داد. قرآن می‌فرماید: (وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ) (اعراف: ۱۷۹).

انسانی که از خود، خدا و آیات الهی غافل شود، از حرکت‌های علمی برای شناخت و شهود حق و از حرکت‌های عملی برای شکوفایی فضایل انسانی محروم می‌گردد، زیرا غفلت که در فرهنگ دین رجس و چرک است، نمی‌گذارد انسان به سوی تعالی حرکت کند (جوادی آملی، ۱۳۹۲: ۳۹۳). انسان با غفلت از خداوند از گوهر وجودی و انسانیت فاصله می‌گیرد و تبعیت از غرایز را سرلوحه‌ی کارهای خویش قرار می‌دهد و به دنبال آن‌ها

حرکت می‌کند.

درواقع غفلت، انسان را از هدف اصلی خلقت که بندگی خداوند است و کشف واقعیت‌های درون خود و از توجه به بُعد ملکوتی باز می‌دارد.

اگر کسی بر اثر غفلت هویت و حقیقت خویش را از یاد ببرد: (نَسُوا اللَّهَ فَنَسَاهُمْ أَنفُسَهُمْ) (حشر: ۱۹)؛ غفلت انسان از یاد خدا سبب تحقق «فَنَسَاهُمْ أَنفُسَهُمْ» شده به این معنا که خدا هم آن‌ها را از یاد خودشان می‌برد و نسیان خود نوعی غفلت است. (جوادی آملی، ج ۱۱، ص ۲۳۴) بنابراین این امر سبب شده که انسان از اوج انسانیت به پستی هبوط می‌کند و از قلّه‌ی حرّیت به دامن رقیّت سقوط می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۲۲۹).

انسان در اثر غفلت، خویش را درحالی که گمراه شده، بر حق می‌پندارد و متوجه غفلت خود نمی‌شود. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: (لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِّنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ)^۱ (ق: ۲۲).

غفلت و بی‌خبری به منزله‌ی پرده‌ای در نظر گرفته شده است که تمام بدن انسان را با آن فروپوشانده باشند و یا پوششی که بر چشم‌های او افکنده باشند و نتواند چیزی را ببیند و هنگامی که روز قیامت برپا شود، بیدار می‌گردد. (زمخشری، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۴۷۳) قرآن کریم می‌فرماید: (إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنَّنُوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ آيَاتِنَا غَافِلُونَ) (یونس: ۷) آنچه که نکوهش شده و بندگان را از آن بازداشته این است که دنیا را به جای آخرت مقصد نهایی خویش به حساب می‌آورند و این هدفمندی دنیا، آدمی را از فضایل اخلاقی باز می‌دارد.

عُجْب

از دیگر موارد علل فقر معنوی خودبرتربینی است. به بیان مرحوم نراقی عُجْب یا خودبینی این است که کسی از روی دارا بودن بر یک کمال یا یک نعمت، خویشتن را بزرگ

۱. به او گفته می‌شود این وضع که می‌بینی در دنیا هم بود اما تو از آن در پرده‌ای از غفلت بودی ما امروز پرده‌ات را کنار زدیم اینک دیدگانت تیزبین شده است.

شمرد، یا اصل آن کمال و نعمت را با کشش و اعتماد بر آنها، همراه نسیان و فراموشی این که نعمت و کمال از جانب خداوند است. (نراقی، ۱۳۸۵: ۴۳۸-۴۳۹) پیامبر اکرم می فرماید: «لَوْ لَمْ تُدْنِبُوا لَحَشِيتُ عَلَيْكُمْ مَا هُوَ أَكْبَرُ مِنْ ذَلِكَ الْعُجْب»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۹، ص ۳۲۹). عُجْب از صفات بسیار خطرناکی است که سبب می گردد انسان از منعم خود غافل گشته، خویش را از دیگران ممتاز دانسته و از خود و از اعمال خویش مسرور باشد، به گونه ای که خود را مقصر نداند؛ بلکه به خاطر اعمال نیکویش بر خدای بزرگ نیز منت گذارد (اسماعیلی یزدی، ۱۳۹۰: ۴۳۲).

بر این اساس خویشتن ضعیف خود را والاتر از تمامی مخلوقات می داند به گونه ای ادعای بزرگی می کند که تکبرش به او اجازه نمی دهد، لحظه ای به خود بیندیشد که دیروز نطفه ای بی ارزش و فردا مرداری گندیده خواهد بود. (نهج البلاغه، حکمت ۱۲۶)

عُجْب انسان را دایره عبودیت خارج می کند به گونه ای که او خود را پروردگار می داند و ادعای باطل ربوبیت می کند و خود واقعی اش را از یاد می برد و خود را پروردگار والا و مایه حیات و ممت می پندارد. این بدترین گم گشتگی و گمراهی و دوری انسان از حقیقت خویش است (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ج ۱۲، ص ۲۵۲).

به نظر می رسد کسانی که در این دنیا خود واقعی خویش را فدای خود مجازی و مادی می کنند زیان کارترین انسانها هستند. به دلیل اینکه با پرداختن به خود مجازی در واقع خود را غرق در حیات مادی و حیوانی کرده و از حیات انسانی وجود خود که اصل حقیقت انسان است بی توجه و غافل هستند.

عُجْب موجب می شود که انسان کارهای خطای خود را درست بیندارد و خسرانهای خود را نادیده بگیرد.

امام صادق علیه السلام در این باره فرمودند: «عُجْب دارای درجاتی است، از آن جمله آنکه کردار زشت آدمی به نظرش جلوه کرده و آن را خوب و نیک پندارد و از آن مسرور

۱. «اگر مرتکب گناه نمی شدید بر شما از آنچه که بزرگ تر از آن است می ترسیدم و آن خود پسندی است.»

گشته و گمان کند کار خوبی انجام می‌دهد.^۱ (کلینی، ۱۳۷۵ ش، ج ۲، ص ۲۳۶، ح ۳) خودبینی با کمال و رشد و تعالی معنوی انسان سازگار نیست. عجب در واقع غفلت کردن از ضعف و فقر و عیوب خویش است.

وابستگی به دنیا

منظور از وابستگی به دنیا، تمایلات طبیعی و فطری نیست؛ بلکه مقصود از علاقه و تعلق، وابسته بودن به امور دنیایی و در اسارت آن‌ها ماندن است. «خاصیت شیفتگی و تعلق به چیزی این است که توجه انسان را به خود معطوف می‌سازد و او را از خود می‌فراموشاند بر اثر فراموش کردن خود، ارزش‌های انسانی را از بین می‌برد و در اسارت و وابستگی از حرکت و تعالی باز می‌ماند و در نقطه‌ای راکد می‌شود» (مطهری، ۱۳۸۵، ج ۱۶، ص ۵۶۸).

هر کس به ارزش جاودانه وجود اصیل خویش پی‌ببرد، آن را به خدا می‌فروشد؛ ولی آن که خود واقعی و اصیل را نشناسد، گرفتار طبیعت شده و به آن مشغول می‌شود در نتیجه خود حقیقی خویش را به فراموشی می‌سپارد بدین سان قرآن کریم می‌فرماید: (وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ) (حشر: ۱۹) کسی که گرفتار طبیعت شده و در رهن ماده قرار می‌گیرد و به آن مشغول می‌شود در حقیقت وجود اصیل خود را نشناخته و به ارزش جاودانه آن پی نبرده و خویش را به بهایی اندک می‌فروشد (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۶۷-۶۸).

امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «اساس تمامی خطاها محبت دنیا است»^۲ (کلینی،

۱۳۷۵ ش، ج ۲، ص ۳۱۵).

درواقع دلی که به دنیا مشغول باشد، امنیت و آرامش خود را از دست می‌دهد و هرگز به همه امید و آرزوی خویش دست نمی‌یابد؛ چرا که دنیاپرستی و دل‌باختگی به آن با اضطراب و نگرانی عجین است. امام صادق می‌فرماید: «دنیا مانند آب (شور) دریاست که

۱. الْعُجْبُ دَرَجَاتٌ مِنْهَا أَنْ يُزِينَ لِلْعَبْدِ سُوءَ عَمَلِهِ فَيَرَاهُ حَسَنًا فَيَعْبَهُ وَيَحْسَبُ أَنَّهُ يَحْسِنُ صُنْعًا

۲. رأس كل خطيئه حب الدنيا

شخص تشنه هر چه بیشتر بیاشامد تشنه تر گردد تا آنکه او را از پای در آورد»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۱۱۰).

انسان زمانی که ارتباط خود را با منبع اصلی آفرینش قطع می‌کند، تنها دنیا برای او می‌ماند که به آن دل ببندد، تمام تلاش خود را در راه آباد کردن آن به کار می‌گیرد؛ اما بر حرص او افزوده می‌شود و به فقر بزرگ و خطرناک که همان فقر معنوی است، دچار می‌شود.

محیط ناسالم

آدمی برای اینکه زندگی سالمی داشته باشد باید جسم و جان خود را از محیط‌های آلوده حفظ کند تا بتواند آن‌ها را به درستی پرورش دهد.

زمینه تأثیرپذیری انسان از انواع محیط، در وجود او نهادینه شده است. قرآن، با اشاره به تأثیر محیط و خانواده‌های فاسد در اخلاق و عقاید انسان، می‌فرماید: (...وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فِجْرًا كَفَّارًا)^۲ (نوح: ۲۷).

یکی از چیزهایی که موجب اعراض از خدا و دین و معنویات می‌شود آلوده‌بودن محیط است. محیط ناسالم همواره موجبات تحریک شهوات و تن‌پروری و حیوان‌صفتی را فراهم می‌کند (مطهری، ۱۳۸۰: ۵۳۲).

همچنین خداوند دل‌های پاک و ناپاک را به سرزمین‌های خوب و بد تشبیه می‌کند و می‌فرماید: (وَ الْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتَهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَ الَّذِي خَبَثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا)^۳ (اعراف: ۵۸). انسان زمانی که در محیط نامساعد قرار می‌گیرد به سان مکان‌ها و زمین‌های نامرغوب از زشتی و گمراهی سرشار می‌شود.

رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «از گیاهان (زیبایی که) بر مزبله می‌روید پرهیزید!

۱. مَثَلُ الدُّنْيَا كَمَثَلِ مَاءِ الْبَحْرِ كُلَّمَا شَرِبَ مِنْهُ الْعَطْشَانُ أَزْدَادَ عَطْشًا حَتَّى يَفْتُلَهُ

۲. (و فرزندى هم جز بدكار و كافر از آنان به ظهور نمى‌رسد).

۳. (و سرزمین پاک روئیدنیش به اذن خدایش بیرون می‌آید و آنکه ناپاک است (گیاهش) جز اندکی ناچیز بیرون نمی‌آید، هم چنان آیات را می‌گردانیم (و پیاپی ذکر می‌کنیم، برای مردمی که سپاسگزارند).

عرض کردند: ای رسول! خدا گیاهان زیبایی که بر مزبله‌ها می‌روید اشاره به چه کسی است؟ فرمود: زن زیبایی که در خانواده و (محیط) بد پرورش یافته است»^۱ (کلینی، ۱۴۰۷، ق، ج ۵، ص ۳۳۲).

آیات و روایات نشان‌گر این است که مجالست با دوستان و معاشران، در سعادت و شقاوت آدمی تأثیرات فراوانی دارد. قرآن کریم می‌فرماید: (يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا)^۲ (فرقان: ۲۸). ستمگران در قیامت به سبب ارتباط با افراد آلوده و فاسد اظهار ندامت می‌کنند و عامل اصلی گمراهی خویش را دوستان ناپاک می‌دانند.

هم‌نشینی با شیطان

نخست انسان است که از خدا غافل می‌شود، پس از این غفلت، این شیطان است که قرین و همراه او خواهد شد. بر گردنش افساری انداخته و او را به هر کجا بخواهد می‌کشاند. ظرف دل چنین است اگر آن را به یاد و ذکر خدا مشغول کنی ممکن است که رفت و آمد شیطان لعین از آن کم شود در غیر این صورت هر لحظه که از خدا غافل ماند در آن دم شیطان با وسوسه‌اش در آنجا حضور می‌یابد (نراقی، ۱۳۸۲: ۹۸).

بی‌توجهی به خدا موجب هم‌نشینی شیطان با انسان می‌شود. قرآن درباره کافران و دل‌باختگان به عالم طبیعت می‌فرماید: (اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ)^۳ (مجادله: ۱۹).

تمام تلاش شیطان این است که سرمایه‌ی خداخواهی را از آدمی سلب کند و بستر فراموشی خداوند متعال را برای انسان فراهم آورد و او را از یاد خدا غافل کند و هر زمان که آدمی خدا را فراموش کند به خود فراموشی دچار می‌شود (حشر: ۱۹).

وقتی شیطان بر یک فرد یا گروهی مسلط شود، نخستین کارش این است که انسان را خلع سلاح کرده او را از یاد خدا غافل می‌کند. وقتی انسان از یاد خدا غافل شد آنگاه

۱. «إِيَّاكُمْ وَخَضِرَاءَ الدِّمَنِ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ مَا خَضِرَاءُ الدِّمَنِ قَالَ الْمَرْأَةُ الْحَسَنَاءُ فِي مَنْبِتِ السَّوِّءِ

۲. (وای بر من، کاش فلانی را به دوستی نگرفته بودم).

۳. (شیطان بر آنان مسلط شده یاد خدا را از دل‌هایشان برده اینان حزب شیطانند آگاه باشید که حزب شیطان زینکارند).

(فَأَنسَاهُمْ أَنفُسَهُمْ) (حشر: ۱۹) تحقق پیدا می‌کند؛ به این معنا که خدا هم آن‌ها را از یاد خودشان می‌برد (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ۱۱/۲۳۴).

شیطان دشمن آشکار انسان است و با استفاده از شگردهای متفاوتی همچون وسوسه کردن، تزیین اعمال زشت و دادن وعده‌های دروغین انسان را قرین و همراه خود می‌سازد و این همراهی انسان با شیطان آدمی را به خدا فراموشی، سپس خود فراموشی مبتلا و از حقیقت وجودی خویش دور می‌سازد.

نتیجه‌گیری

با توجه به پژوهش حاضر در حوزه فقر معنوی با استناد به آیات قرآن کریم و تکیه بر آیه ۱۹ سوره حشر و همچنین روایات معصومین علیهم‌السلام، یافته‌های زیر نتیجه‌گیری می‌شود:

۱- میان معنای لغوی فقر با معنای اصطلاحی آنچه در حوزه فقر مادی و چه در حوزه فقر معنوی ارتباط وجود دارد هر کمبودی مادی یا معنوی فقر حساب نمی‌شود آنجا که کمبودها ریشه‌دار و جامع باشند به طوری که به حالت شکنندگی و زمین‌گیر کردن منتهی شود فقر محسوب می‌شود.

۲- معنویت انسان نشأت گرفته از بُعد روحانی است چرا که انسان و حیوان در جسمانیت همانند هم هستند؛ اما انسان به خاطر بُعد معنوی، شرافت و کرامت یافته است. بُعد معنوی انسان پذیرش سعادت و شقاوت را دارد و همین امر است که انسان را اشرف مخلوقات قرار داده است و او را به تعقل در امر خلقت وادار نموده است. در واقع چسبیدن به لذت‌های گذرا و موقت جسمانی، انسان را در وادی فقر معنوی قرار می‌دهد.

۳- میان خود فراموشی و خدا فراموشی ارتباط تنگاتنگ و معناداری وجود دارد. بدین صورت که انسان با فراموشی حقیقت وجودی خویش که برگرفته از بُعد ملکوتی و معنوی و فطرت او می‌باشد؛ خداوند را به فراموشی می‌سپارد؛ چرا که جان‌مایه‌ی انسان برگرفته از همین بُعد ملکوتی است از جهتی دیگر فراموشی خداوند سبب می‌شود که از مبدأ و مقصد حقیقی خویش غافل گشته در نتیجه دچار خود فراموشی و از خود بیگانگی می‌شود.

۴- فقر معنوی مؤلفه‌هایی دارد که عبارت‌اند از: خودفراموشی، خدافراموشی، خردگریزی و جهالت عملی است. هر کدام از این مؤلفه‌ها غفلت انسان از بُعد ملکوتی او را در پی دارد و سبب می‌گردد که آدمی از اصالت وجودی خویش دورگشته و از اوج انسانیت به حضيض حیوانیت تنزل می‌یابد.

۵- عوامل فقر معنوی عبارت‌اند از: وابستگی به دنیا، عجب و خودبینی، محیط ناسالم و تبعیت از شیطان که هر یک از این عوامل، زمینه و بستر فقر معنوی را فراهم کرده و انسان را از گنجینه‌های گران‌بهایی که خداوند در وجودش نهاده غافل و او را نسبت به اصالت و فطرت الهی خویش دچار نوعی از خودبیگانگی می‌کند و به‌جای اینکه در مسیر کمال و انسانیت قدم بردارد در امور بیهوده که هدف از خلقتش نبوده، گم می‌شود.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Zeinab Azadbakhti
Khalil Parvini

<http://orcid.org/0000>

<http://orcid.org/0000>

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳)، *من لا یحضره الفقیه*، محقق: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵)، *علل الشرایع*، مترجم: محمد جواد ذهنی تهرانی، قم: کتاب فروشی داوری، چاپ اول

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲)، *خصال*، مصحح: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین، چاپ اول، ج ۱

ابن فارس، ابوالحسین (۱۴۰۴)، *معجم مقاییس اللغة*، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ج ۴

۵- امام خمینی، سید روح الله، (۱۳۷۹)، *صحیفه امام*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)

تهرانی، مجتبی (۱۳۹۵)، *اخلاق ربانی*، تهران: مؤسسه فرهنگی پژوهشی مصابیح الهدی، چاپ اول
تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶)، *تصنیف غررالحکم و درالکلم*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴)، *تفسیر موضوعی قرآن کریم*، معرفت شناسی در قرآن، قم، اسراء
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵)، *تفسیر انسان به انسان*، قم: اسراء، چاپ دوم

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷)، *تفسیر موضوعی قرآن کریم*، مبادی اخلاق در قرآن، قم، اسراء
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷)، *تفسیر موضوعی قرآن کریم*، فطرت در قرآن، ج ۱۲، قم، اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸)، *شکوفایی عقل در پرتو نهضت حسینی*، قم: اسراء، چاپ هفتم
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰)، *مراحل اخلاق در قرآن*، قم، اسراء، چاپ یازدهم

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۲)، *فطرت در قرآن*، قم: اسراء، چاپ هفتم
جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵)، *انسان از آغاز تا انجام*، قم: اسراء، چاپ هفتم

حسینی، سید هادی، (۱۳۸۱)، *فقر و توسعه در منابع دینی*، قم: بوستان کتاب، چاپ اول.
حکیمی، محمدرضا و حکیمی، محمد و حکیمی، علی (۱۳۸۰)، *الحیاه*، مترجم: احمد آرام، تهران،

دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ج ۳

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، *لغت نامه دهخدا*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم

زمخسری، محمود بن عمر بن محمد (۱۳۹۱)، *تفسیر کشاف*، ترجمه: مسعود انصاری، تهران: انتشارات ققنوس، ج ۴

طاهرزاده، اصغر (۱۳۸۶)، *معاد بازگشت به جدی ترین زندگی*، اصفهان: لب المیزان، چاپ اول

طاهرزاده، اصغر (۱۳۸۹)، *خطر مادی شدن دین*، اصفهان: لب المیزان

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ج ۶

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۵۴)، *معنویت تشیع*، ج اول، انتشارات تشیع، قم

طریحی، فخرالدین (۱۴۱۶)، *مجمع البحرين*، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ج ۳، چاپ سوم

عباسی، محمود، شمسی کوشکی، احسان و ابوالقاسمی، محمدجواد (۱۳۹۳)، *درآمدی بر سلامت معنوی*، تهران: حقوقی، چاپ دوم

فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰)، *العین*، قم: نشر هجرت، چاپ دوم، ج ۵

فراهانی فرد، سعید (۱۳۹۳)، *نگاهی به قفر و قفرزدایی از دیدگاه اسلام*، تهران: دانش و اندیشه معاصر.

فلسفی، محمد تقی (۱۳۸۲)، *معاد از نظر روح و جسم*، مشهد: دفتر نشر فرهنگ اسلامی

کراجکی، محمد بن علی (۱۴۰۱)، *کنز الفوائد*، محقق: عبدالله نعمه، قم: دارالذخائر

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، *اصول کافی*، مصحح: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب اسلامی، چاپ اول

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار*، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم

محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۸)، *خردگرایی در قرآن و حدیث*، قم: دارالحدیث

مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۶)، *میزان الحکمه*، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث

مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۷۳)، *معارف قرآن*، قم: موسسه در راه حق

مطهری، مرتضی (۱۳۷۷)، *فلسفه اخلاق*، تهران: صدرا، چاپ بیستم

مطهری، مرتضی (۱۳۷۷)، *مجموعه آثار*، تهران: صدرا، ج ۳

مطهریف مرتضی (۱۳۷۷)، *مجموعه آثار*، تهران: صدرا، ج ۱۳

- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰)، *آسیب‌شناسی دینی*، تهران، مرکز آموزش و پژوهش، چاپ اول
- ۳۹- مطهری، مرتضی (۱۳۸۱)، *مجموعه آثار*، تهران، مرکز نشر آثار استاد شهید مطهری
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵)، *مجموعه آثار*، تهران: صدرا، ج ۱۶
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵)، *مجموعه آثار*، تهران: صدرا، ج اول، ج ۲۴
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶)، *عدل الهی*، تهران: صدرا، چاپ بیست و هفتم
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۵)، *انسان‌شناسی قرآن*، تهران: صدرا، چاپ چهارم
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰)، *شواهد الربوبیه*، تصحیح جلال‌الدین آشتیانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- منتظرالقائم، اصغر (۱۳۹۴)، *آسیب‌شناسی سلامت معنوی نظام اجتماعی از منظر قرآن و نهج البلاغه*، فصلنامه‌ی قرآنی کوثر، سال پانزدهم، پاییز ۹۴، شماره ۵۵.
- نراقی، ملااحمد (۱۳۸۲)، *معراج السعاده*، قم: کشف الغطاء
- نراقی، ملا مهدی (۱۳۸۵)، *جامع السعادت*، قم: قائم آل محمد، چاپ اول
- یزدی، عباس، (۱۳۹۰)، *فرهنگ اخلاق*، قم، انتشارات دلیل ما، چاپ اول

References

- The Holy Quran
- Nahj al-Balagha
- Abbasi, Mahmoud; Shamsi-Koushki, Ehsan; Abolghasemi, Mohammad Jawad (2014), *An Introduction to Spiritual Health*, Tehran: Hoghoghi, Second Edition. [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar (1998), *Dehkhoda Dictionary*, supervised by Mohammad Mo'in and Seyyed Jafar Shahidi, Tehran: University of Tehran, Second Edition. [In Persian]
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad (1989), *Al-Ayn*, Qom: Hijrat Publishing, Second Edition, Vol. 5. [In Persian]
- Farahani-Fard, Saeed (2014), *A Look at Poverty and Poverty Eradication from the Perspective of Islam*, Tehran: Danesh va Andisheh Moaser. [In Persian]
- Falsafi, Mohammad Taqi (2003), *Resurrection in Terms of Soul and Body*, Mashhad: Office for Islamic Culture Publications. [In Persian]
- Hosseini, Seyyed Hadi (2002), *Poverty and Development in Religious Sources*, Qom: Bustan-e-Ketab, First Edition. [In Persian]

- Hakimi, Mohammad Reza, Hakimi, Mohammad, and Hakimi, Ali (2001), *Al-Hayat*, translated by Ahmad Aram, Tehran: Islamic Culture Publishing Office, First Edition, Vol. 3. [In Persian]
- Ibn Babuyah, Muhammad ibn Ali (1992), *Man La Yahduruhu al-Faqih*, edited by Ali Akbar Ghafari, Qom: The Islamic Publication Office affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom. [In Persian]
- Ibn Babuyah, Muhammad ibn Ali (2006), *Ilal al-Shara'i*, translated by Muhammad Jawad Zehni Tehrani, Qom: Davari Bookstore, First Edition. [In Persian]
- Ibn Babuyah, Muhammad ibn Ali (1983), *Khisal*, edited by Ali Akbar Ghafari, Qom: Society of Seminary Teachers, First Edition, Vol. 1. [In Persian]
- Ibn Faris, Abu al-Husayn (1984), *Mu'jam Maqayis al-Lughah*, Qom: Publications of the Islamic Propagation Office of the Qom Seminary, Vol. 4. [In Persian]
- Imam Khomeini, Seyyed Ruhollah (2000), *Sahifa-yi Imam*, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2005), *Thematic Exegesis of the Holy Quran*, Epistemology in the Quran, Qom: Esra. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2006), *Tafsir Insan be Insan*, Qom: Esra, Second Edition. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2008), *Thematic Exegesis of the Holy Quran*, Moral Principles in the Quran, Qom: Esra. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2008), *Thematic Exegesis of the Holy Quran*, Nature in the Quran, Vol. 12, Qom: Esra. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2009), *The Blossoming of Reason in the Light of the Husaynid Movement*, Qom: Esra, Seventh Edition. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2011), *Stages of Morality in the Quran*, Qom: Esra, Eleventh Edition. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2013), *Nature in the Quran*, Qom: Esra, Seventh Edition. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (2016), *Human from Beginning to End*, Qom: Esra, Seventh Edition. [In Persian]
- Karajaki, Mohammad ibn Ali (1981), *Kanz al-Fawa'id*, edited by Abdullah Na'meh, Qom: Dar al-Zakha'er. [In Persian]
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub (1986), *Usul al-Kafi*, edited by Ali Akbar Ghafari, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, First Edition. [In Persian]
- Majlisi, Mohammad Baqir (1983), *Bihar al-Anwar*, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Second Edition. [In Arabic]
- Mohammadi Reyshahri, Mohammad (1999), *Rationality in the Quran and*

- Hadith*, Qom: Dar al-Hadith. [In Persian]
- Majlisi, Mohammad Baqir (2007), *Mizan al-Hikmah*, Qom: Dar al-Hadith Scientific Cultural Institute. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi (1994), *Ma'arif al-Quran*, Qom: Dar Rah-e Haq Institute. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1998), *Philosophy of Ethics*, Tehran: Sadra, Twentieth Edition. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1998), *Collection of Works*, Tehran: Sadra, Vol. 3. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1998), *Collection of Works*, Tehran: Sadra, Vol. 13. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2001), *Religious Pathology*, Tehran: Center for Education and Research, First Edition. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2002), *Collection of Works*, Tehran: Center for Publishing the Works of Martyr Motahari. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2006), *Collection of Works*, Tehran: Sadra, Vol. 16. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2006), *Collection of Works*, Tehran: Sadra, First Edition, Vol. 24. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2007), *Divine Justice*, Tehran: Sadra, Twenty-seventh Edition. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2016), *Anthropology of the Quran*, Tehran: Sadra, Fourth Edition. [In Persian]
- Makarem Shirazi, Naser (1995), *Tafsir Nemooneh*, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, First Edition. [In Persian]
- Mulla Sadra, Muhammad ibn Ibrahim (1981), *Shawahid al-Rububiyyah*, edited by Jalaluddin Ashtiani, Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
- Montazir al-Qaem, Asghar (2015), Pathology of the Spiritual Health of the Social System from the Perspective of the Quran and Nahj al-Balagha, *Kowsar Quranic Quarterly*, Year 15, Fall 2015, No. 55. [In Persian]
- Naraqi, Mulla Ahmad (2003), *Meraj al-Sa'ada*, Qom: Kashf al-Ghita. [In Persian]
- Naraqi, Mulla Mahdi (2006), *Jame' al-Sa'adat*, Qom: Qa'em Al-e-Muhammad, First Edition. [In Persian]
- Tehrani, Mojtaba (2016), *Akhlaq Rabbani*, Tehran: Misbah al-Huda Cultural Research Institute, First Edition. [In Persian]
- Tamimi Amadi, Abdulwahid (1987), *Tasnif Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim*, Qom: Islamic Propagation Office. [In Persian]
- Taherzadeh, Asghar (2007), *Resurrection: The Return to the Most Serious Life*, Isfahan: Lab al-Mizan, First Edition. [In Persian]
- Taherzadeh, Asghar (2010), *The Danger of Materialization of Religion*,

- Isfahan: Lab al-Mizan. [In Persian]
- Tabataba'i, Seyyed Mohammad Hossein (1996), *Al-Mizan Fi Tafsir al-Quran*, Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers of Qom, Fifth Edition, Vol. 6. [In Persian]
- Tabataba'i, Seyyed Mohammad Hossein (1975), *The Spirituality of Shi'ism*, First Edition, Tashayyu Publications, Qom. [In Persian]
- Tarihi, Fakhruddin (1995), *Majma' al-Bahrain*, Tehran: Mortazavi Bookstore, Vol. 3, Third Edition. [In Persian]
- Yazdi, Abbas (2011), *Culture of Ethics*, Qom: Dalil-e Ma Publications, First Edition. [In Persian]
- Zamakhshari, Mahmoud ibn Omar ibn Mohammad (2012), *Tafsir al-Kashshaf*, translated by Masoud Ansari, Tehran: Qoqnous Publications, Vol. 4. [In Persian]

استناد به این مقاله: آزادبختی، زینب، پروینی، خلیل. (۱۴۰۳). مؤلفه‌های فقر معنوی و عوامل آن با تکیه بر آیه ۱۹ سوره مبارکه حشر، دو فصلنامه علمی سراج منیر، ۱۵(۴۸)، ۳۱-۶۹.
DOI: 10.22054/ajsm.2023.65088.1783

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.